

TÜRKÇEDE İKEN'İN DURUMU ve FONKSİYONU

(XIII. - XVI. Yüzyıllarında)

KREMENA A. HACIOLOVA

Türk dili yapısında büyük bir rol oynayan fiil şekillerinden biri de İKEN dir. Türk dilinin tarihi gelişmesinde ve akışında değişik mâna ve fonksyonlarla yer almıştır. Fonetik, şekil ve sintaks bakımından bir çok varyanlara malik olan İKEN, bütünüyle hiç kimse tarafından ele alınmamıştır.

İKEN iki elemandan ibarettir : İ + KEN. İ elemanı bugünkü i- yardımcı fiilidir : i- < ir- < är-. KEN ise fiillerden yalnız är-mäk fiille birleşmiş ve menşe bakımından tanınmamış olan bir ektir. är ve kân elemanlarının birleşmesi är-'in, daha yardımcı fiil olmasından evvel türemiş olsa gerektir. Yani, Yenisey-Orhon devrinden önce. A. Gabain'e göre aşnu-qan, amtı-qan, irtäkän'deki zaman gösteren -ken -kän eki yanında ayrıca är-kände yer almış ve ärkän'in är-ür-kän şeklinden meydana gelmiştir.¹ Fakat Malov'un yayınlamış olduğu Orhon-Yenisey âbideleri ile Mogolistan ve Kırgızistan'daki Türk âbidelerinin hiç bir yerinde ärkän mevcut değildir. Öyle ise Eski Türkçede rastlanmamış olduğundan ärkän şekli fakültatif olarak sayılır.

İKEN fiil şekli bir çok Türk şivelerinde de yer almıştır. Nitekim onun yerine Azerbaycan'da ve Anadolunun doğu kısmında, Kars ve Van bölgelerinde -anda/-ändä sekline rastlanmaktadır.²

Aynı zamanda bir çok Türk şivelerinde iken/éken şekli -miş şeklinin yerini tutmuştur. Kazakçada otıréken "oturmuş"; Uzbekçede Hat... kimden eken- "mektup... kimden imiş"³. Bu kişiler.. azizler ékan "Bu kişiler... azizler imiş".⁴ Türkmencede -miş yerini tutan : eken daha

¹ Gabain A. von, Das Alttürkische, PhFT, Wiesbaden, 1959, § 32129.

² Caferoğlu A., Die Anatolischen u. Rumelischen Dialekte, PhFT, Wiesbaden, 1959, § 3223.

³ Gabain A. von, Özbekische Grammatik, Wien, 1945, § 386.

⁴ Jarring G., Uzbek Texts, Lund, 1938, 51: 226-232.

ekeni, ekenik, ekeniniz, ekenler emsali gibi şekillerde gösterilmiştir.⁵

C. Breckelmann är-kän'in ve öbür fiillerle birleşen -gan partisipinin fonksiyonlarının aynı olduğunu, yalnız -kän ve -gan partisipinin bir fonetik varyantı değil de, müstakil bir paralel şekli olduğunu bildirmektedir.⁶

Buna göre menşe ve fonksiyon bakımından -iken ve -mış arasında bir paralelizm göze çarpmaktadır.

Başkirçada -gan partisiiyle -iken'in birleşmesi : bulgan iken; veya -a vokal gerundiumiyle -iken'in birleşmesi : bula iken, dubitatif bir ifade için kullanılmaktadır.⁷ Dubitatif mâna veren bir -miken <mi -iken şekli de mevcuttur : O bu gün gelecek mikin AH 208 a.

Uygurcada bir de ikän + dük şekli meydana gelmiştir. Folklorunda, bilhassa masallarda bar/var/ kelimesi yanında rastlanmaktadır : bar ikän-dük "biri varmış".

13-16 yüzyıllar Türk edebî dilinde -İKEN /-KEN/ fiil şeklinin arap harfleriyle yazılışı, fonetik ve morfolojik hususîlikleri ile : şöyle bir şekil vücuda getirmiştir.

I. YAZILIŞ HUSUSİLLİKLERİ

Araştırdığımız arap harfleriyle yazılmış olan edebî kaynaklarda İKEN yazılışı değişik olarak gösteriliyor. Esas şekli ايركن Bh. ve Qj. metinlerinde bulunmaktadır : اركن Bh 10. ايركان Qj 56. Bütün diğer metinlerde bu şekil yoktur. İKEN'in ilk vokali اـ harflerle, veya bunlardan biriyle yazılmış bulunuyor. Kesre işaretiyle de sıklık görülüyor. Vokal ile biten kelimelerde, ancak iki misalde ی harfi bulunmaktadır.

İnin اـ harfleriyle yazılışı : طوب ايكن Apz 60, اقن ايكن Apz 104, اوتورر ايكن DK-D 20, اوار ايكن DK-D 27, اوتورر ايكن DK-D 146, اوتورر ايكن DK-D 221, اوتورر ايكن DK-D 70, اوتورر ايكن DK-D 266, اوتورر ايكن DK-D 50, اوتورر ايكن Aj, WH 273.

İnin اـ harfi ve kesre ile yazılışı : اكن طشره Apz 143, اكن آدم Apz

⁵ Bazin L., Le turkmene PhFT, Wiesbaden, 1959, § 321.

⁶ Broeckelmann C., Östtürkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasiens, Leiden, 1954, 204, ANM.

⁷ Yuldaşev A. A., Glagol v başkirskom yazıke, Moskva, 1958, s. 141.

109, اوزرنده إكن Apz 152, كوكلې إكن Apz 140.

l'nin ى harfiyle yazılışı: واریکن VN 29, واریکن KB 317-1a, اچندیکن VN 16/52a, مشغولیکن Apz 71, بولشیکن VN 13/9, باقاریکن YE 36a, KB 193-2a, آلوریکن YE 42a, کوریکن VN 19/12a, ییلوریکن 36a, یازریکن YE 36a, کیده ریکن AL 13a, ادریکن Apz 69, حصار اوکننده یکن. Apz 25, ده یکن... DK-V 15, بتریکن DK-V 15, قیریکن DK-V 15, آقاریکن Apz 25, YE 93, VN 10/15, VN 13/8b, Apz 21,58,66,68,71,83,90,99,161,144.

l'nin kesre ile gösterilmesi: یوخسولیکن YE 196a, صاغیکن YE 30b, حرامیکن KB 319-6a, مخجوبیکن KB 2-8a, یوغیکن YE 157a,184b,185b, اراریکن YE 115a, بلوریکن YE 118, سویلریکن KB 341-6a, حلالیکن KB 157-6b, اوغلا نیکن YE 114a, اچمزیکن YE 184b, کلاماشیکن AL 14a, قولیکن YE 121a, کورریکن KB 263-1a, یاریکن KB 30-7a, یازمازیکن KB 354-9a.

Vokal ile biten kelimelerde ى harfi: اندرییکن YE 30a, درى ییکن VN 16/7. İKEN'deki -ken eki ك ve ن harfleriyle yazılmış bulunmaktadır. Geniş zaman ekinden sonra — işaretine sıklıkla rastlanır. ك ve ن harfleri arasında bir ا de yer alabilir.

KEN'in yazılışı: یوزریکن YE 33b,69b, Apz 26, وزریکن KB 578-10a, کلوریکن Apz 122,170, چالنوریکن KB 385-9a, ایچریکن KB 216-11a, ورریکن SV 1165, اولوریکن Apz 76,135,167, قیلریکن VN 17/16a, کدریکن YE 166a, Apz 31,67,77,159, عسکریکن Apz 78, اوترریکن VN 7/33b, غافلیکن Apz 117, ادریکن YE 195a Apz 22,30,39,49,94,103,

İKEN'in ا harfiyle yazılışı: ایکان Qi § 57, سویلریکان Ai,WH 273.

II. FONETİK HUSUSİLİKLERİ

İKEN eki eski är- fiilinden gelmektedir: ärkän <iken <ken.är-

<ir- <i- geçişi maruf bir hadise olduğundan dikkatimizi -ken ekine yöneteceğiz. Gabain'e göre kân bidayeten är- fiilinin är-ür- aorist şekline eklenmiştir är-ür-kân. Olumsuz şekli är-mâz-kân, mevcudiyetini koruyarak, şimdiye kadar kullanıla gelmiştir.⁸ Metinlerimizde يازمازکن KB 354-9a, yemez içmez iken يمز اچمزکن YE 184b. Şivelerde : girmez iken, Yoz. 168.⁹

İKEN ahenk kanununa tabi değil : alurken'de olduğu gibi. Türko-loglarca bu kanun bir istisna, veya dilin bu kanun etkisine karşı, bir iç eğilimi olarak izah edilmiştir.^{10 11} Sevortyan'a göre benzeşme tesirlerinden kaçan söz ve ekler kendi eski fonetik tiplerini korumuşlardır.¹² Fakat şivelerde -kân şeklinin yanısıra, kanuna tabi olarak, bir -kan şekli görülmektedir : ararken Yoz 154, ararhan Ank. 810, yatarken Ank, 202, dururken Ank, 206, çıkarhan Niğ. 292; konuşurken, kıska/kız iken/, bi varka bi yokuka.¹⁸

Diğer taraftan İKEN ekindeki iki vokal arasında bulunan k sesi sonorlaşmamıştır erken = ergen. İKEN aoristle birleştiginde ve i sesi düştükten sonra / giderken/, k sesi Türk sessizleri için kaide olan sonorlardaki /r,l,m,n,y/ benzeşmeye yanaşmamaktadır. Şivelerde aorist'in r sesi düştükten sonra /gelir-ken geliken/ da k sesi olduğu gibi kalır. Deny'ye göre erken kelimesi ergen olmalıydı, eğer sonorlaşma daha evvelden mevcut idiyse. Böylece ergen kelimesi vardır, lâkin daha yeni bir kelime olarak başka bir mâna taşımaktadır.¹⁴ Malov tarafından araştırılan Sarı Uygur şivesinde ejderha manâsiyle 'Erkel'in basit kısılması olarak ergen kelimesi bulunuyor.¹⁵ Bulgarcada ergen manâsında ergen, 'ergenin kelimesi mevcuttur. Brockelmann äriñän kelimesini 'ist ñ von n zu g dissimiliert zu ergen'' şeklinde vermektedir.¹⁶ Ergen kelimesi Ahmet Harami'de vardır : Didi oğlan mı yiğit ya kocadur ya ergen mi ya evli hal nicedür AH 675.

Bu arada erken kelimesindeki k sesi er+iken'den meydana geldiği

⁸ Gabain A. von, Das Alttürkische, PhFT, Wiesbaden, 1959, § 32139.

⁹ Caferoğlu A., Orta Anadolu ağızlarından derlemeler, İstanbul, 1948.

¹⁰ Deny J., Principes de grammaire turque, Paris, 1955, § 188.

¹¹ Banguoğlu T., Türk grameri, Sesbilgisi, Ankara, 1959, § 169.

¹² Sevortyan E. B., Fonetika turetskoga literaturnoga yazıka, Moskva, 1955, s. 50.

¹³ Kakuk Zs., Le dialecte ture de Kazanlyk, Acta Orient. Hung, VIII, 2, Budapest, 1959, 39.

¹⁴ Deny J., Ay. es. § 206.

¹⁵ Malov Ş. E., Yazık Jeltih uygurov, Moskva, 1959, sözlük.

¹⁶ Brockelmann C., Ayni eser § 6e.

için sonorlaşmamıştır.¹⁷ Şivelerde irken şekli de var: İrken düşer de... Nig.5. Burada er-“erken” ve er-“erkek” iki ayrı köktendir.

Gagauzcada ve şivelerde bir -ken-e/kan-a şekli vardır. Dimitriev tarafından -ken eki + modal bir -e/-a şeklinde gösterilmiştir.¹⁸ Orta Anadolu da : gider-keneAnk.209, geçer-keneYoz.194, Döner-keneNig.3. Geniş zaman eki r, iken, -ken önünde düşebilir -eriken-erken-éken : gideken Kay.45, gelekenKır.105, gelikeneYoz.153.¹⁹

Ken ekindeki son n sesinin düşmesi meselesi Kakuk tarafından izah edilmiştir : ken, ke/ka: giderka, bi varka bi yokuka.²⁰

Yokiken yerine, bir yoğan kelimesine rastlanır: yoğan Nig.75.

III. MORFOEOJİK HUSUSİLİKLERİ

İKEN aşağıdaki şekillerde rastlanır :

1. Müstakillen : a. Nominativus'dan sonra oğlan iken اوغلانين YE 114a, kuliken قولين YE 121a, يارين KB 30-7a, yiğidiken ييگيدين YE 207b, askeriken عسكركن Apz 78, Nebiyyi-Hak iken VN 21, top iken Apz 60.

طوب ايكن .

b. Sıfatlardan sonra ; uslu iken اسلوين SV 1116, yohsul iken يوخسولين YE 196a, vücudi sağ iken صاغين YE 30b, diriken ديرين YE 80a, diriyiken درين YE 30a, gafil iken غافل ايكن DK-V22, غافلدين Apz 117, meşgul iken مشغولين Apz 71.

c. Zarflardan sonra : bunda iken بونده VN 13/8b, anda iken آنده VN 10/15a, آنده يين VN 16/7, padişah emrinden taşra iken اچره يين VN 16/52a.

d. Var, yok ve değil kelimelerinden sonra: var iken وارين YE 122a, YE 148b, DK-V11, وار يين KB 317-1a, VN 29, DK-D 20.

¹⁷ Dery J., Aynı eser § 206.

¹⁸ Pokrovskaya L. A., O nekotorih deepričastnih formah v gagauzskom yazıke, Sbornik, “Türkologičeskie isledovaniya,, Moskva, 1963, s. 72.

¹⁹ Caferoğlu A., Aynı eser.

²⁰ Kakuk Zs., Aynı yerde.

yoğiken یوغکن KB 2-8b, VN 28, YE 157a,184b,185b. deęiliken دكلیكن YE 132b, deęüliken دكلیكن YE 184b.

e. Lokativus'dan sonra : gökde iken كوكده ایكن DK -D 1 46, V80, sözde iken سوزده ایكن DK-D 178, sende iken سنده یكن YE 93b, hisar-da iken حصارده یكن Apz 21, hisar önünde iken اوکنده یكن Apz 25, cenkde iken جنکده یكن Apz 71,90.

2. -ar partisipiyle: -ar iken, bakar iken باقار یكن VE 36a, akar iken اكار یكن DK-V 15, kaçar iken قچار یكن DK-V 15.

-er iken: ider iken ادر یكن Apz 69, irer iken ارارکن YE 115a, biter iken بتر ایکن DK-D 27, biter iken بتر یکن DK-V 15, gider iken گدر یکن AL13a.

-ur iken: oturur iken اوترر ایکن DK-D 221, alur iken آلور یکن KB 193-2a.

-ür iken: görür iken کورر یکن YE 42a, koorür iken کورور یکن YE 35a, verür iken وورر کن SV 1165, bilür iken بلورر کن YE 118, VN 19-12a.

-r iken: dinler iken دکلرکن VN 17/16a.

-mez iken: yemez içmez iken اچمزکن YE 5b, YE 184b.

-ar ken: atarken اترکن YE 183a, atarken DK-D 22, kovarken قوارکن DK-D 22, av avlarken اولزکن DK-V 22, اولارکن DK-D 70.

-er ken: iderken ایدرکن DK-D 204, ادرکن YE 195a, Apz 22, 30, 39, 42, 103, 119, gezerken گزرکن DK-D 240,244.

-ur ken: otururken اوتررکن DK-D 157,213,272,296, V 96, VN 7/33b. yorurken یوررکن VE 69a, DK-V 3, D 4, 159, 188, ıururken طوررکن DK-D 74, 278, DK-V 24/ دوررکن .

-ür ken: görürken کوررکن YE 113a, DK-K 170, gelürken کاورکن Apz 122, 170, DK-D 282.

-r ken dirken دِرْ كَن DK-V 79, دِيرْ كَن EK-D 143, Apz 115, dilerken دِلْرْ كَن MU 95.

3. -mış partisipiyle: varmışken ŞH 1113a, bulmuş iken بولمیشکن VN13/9a, girmiş iken كرمشکن DK-D 142, 211, 278-281, كرمش ایکن DK-D277, dönmüşken دونمیشکن KB 312-3a, açılmamışiken اچقمامشکن DK-D 50, karar-mamış iken قاررמש ایکن DK-D 50, gelmemiş iken گللمامشکن KB263-1a.

Nihayet bâzi müelliflerin metinlerinde sık sık rastlanan iken, ikin, iñen, yiñen اِ كَن kelimesi gayet enteresandır. Araştırdığımız metinlerde iken kelimesi aşağıdaki şekillerde yazılmış olarak görülmektedir: اِ كَن ŞH 2a, اِ كَن YE 51a, اِ كَن VN 16/59b.

Yiñen gelgey يِ كَن ŞH 2a, Mansuroğlu yiñen transkripsyonu vermektedir.²¹ Ahmet Haramide bu kelimeye 9 yerde rastlanmaktadır.

İken kelimesi “çok” mânâsına alınmıştır : iken hoş AH 787a, 208b; ŞHŞ 1985a, iken gökçek AH 63b, iken çok AH 48b, ŞHŞ 5071a gibi misallerde rastlanır. Zarf olarak ta rastlanır: Külüm göge savurma igen iy yar ŞHŞ 4715b; İgen görme özün iy ŞHŞ 5977a. SHŞ'de ayrıca bir igen + şekli de vardır : İgende ŞHŞ 693a.

Yukarıdaki misallerden anlaşıldığına göre iken'in manası “çok,, tır. Fakat çok kelimesinin bir sinonimi değildir. Ancak onun mânâsını kuvvetlendirmektedir: igen çok “çok çok,, gibi. İlgî çekicidir ki, igen kelimesi Macarcada “evet,, manasındadır. Bizce menşeyi bilinmemektedir, fakat eski Macar dilinde igen kelimesinin manası “çok,, olmuş ve bugün de halk dilinde, aynı manada nagyon telaffuzu ile kullanılmaktadır.²² Türkçede olduğu gibi iken hoş, iken gökçek, iken çok - igen jo, igen szép, igen sok gibi kullanılmaktadır.

Moğolca da keza “çok,, manasına gele bir ikä kelimesi vardır.

²¹ Masuroğlu M., Şeyyad Hamza'nın Doğu türkçesine yaklaşan manzumesi, TDAY, 1956.

²² Balaşa İ., Vengerskiy yazık, Moskva, 1951, 98.

KISILTMALAR

- AH — Dâstan-i Ahmet Harami, T. Onay yayınlaması, İstanbul, 1946, I-126s.
- AL — Aşık Paşa, A. S. Levend yayınlaması, TDAY, 1954, s. 265-276.
- Apz — Aşıkpaşazade, Fr. Giese yayınlaması, Leipzig, 1929.
- Bh — Behcetü'l-hada'ik, S. Buluç yayınlaması, TDĒD, VI, 1955, 119-131.
- Caf. — Yoz., Ank. v. s., Caferoğlu A., Orta Anadolu ağızlarından derlemeler, İstanbul, 1948.
- DK-D— Dede Korkut Kitabı'nın Dresden nüshası.
- DK-V— Dede Korkut Kitabı'nın Vatikan nüshası.
- KB- — Kadı Burhaneddin Divanı, İstanbul, 1944, I-608, Faksimile.
- RhFT— Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden, 1959.
- QJ — Ali's Qıssa'i Jusuf, C. Brockelmann yayınlaması, Berlin, 1917.
- SV — Sultan Veled, M. Mansuroğlu yayınlaması, İstanbul, 1957, I-203s.
- ŞH — Şeyyad Hamza, M. Mansuroğlu yayınlaması, TDAY, 1956, s. 125-144.
- VN — Vesiletü'n-necat/Süleyman Çelebi/, A. Ateş yayınlaması, Ankara, 1954.
- YE — Yunus Emre, A. Gölpınarlı yayınlaması, İstanbul, 1965.